

Alföldy Jenő

Egy s más Tandoriról

Néha lovat cserélek,
De leghűbben vágatok rajta,
A legfeketébb paripán:
Gyertek fiúk, ez a legszebb hajsza.
Ady Endre: Ezüst patkós paripáinkon

Ne rendeld romló nyájaidnak
Sorsa alá a sorsomat,
Az embered, ha nem ma-ember,
Kapjon új s új lovat.
Ady Endre: Új s új lovat

Ki szedi össze váltott lovait,
ha elhulltak, ki veszi a nyakába?
ki teszi meg még egyszer az utat
értük, visszafelé, hiába?
Tandori Dezső: Hommage

A rejtélyek rejtélye számomra Tandori költészete és prózája. Pedig már elő-előfordult harmincöt év óta, hogy hiún bár, mégis okkal, hitegettem magam: ezt vagy azt a versét, verseskönyvét sikerült átvilágítanom, s ha csak egy-egy szemszögből is (ami ugyan ritkán elég Tandorihoz), jól néztem meg magamnak. Elégedettséget (magammal!) mégsem éreztem ilyenkor, mert azzal mindig tisztában voltam, hogy nemcsak nemzedékem, hanem (kissé fellengzősen mondva) az egyetemes magyar líra egyik legeredetibb tehetségéről van szó, akinek stílustörténeti hatása már első kötete óta Kosztolányiéhoz, Szabó Lőrincéhez hasonlítható. Közben hányszor éreztem (és próbáltam éreztetni másokkal is), hogy nemcsak magammal elégedetlenkedem, hanem a költővel, még jobban korával, mely egyet s mászt neki is *előír*, ha nem is úgy, mint amikor *valakik* előírnak valamit, s azt igyekeznek behajtani. Tandori „kortalan”, de csak amennyire lehetséges: akiknek a kezdet kezdete óta hátat fordított, azok mégiscsak meghatározták, ha akarták, ha nem, hogy merre forduljon.

Míntha azt a személyiségveszejtő csapást követné, amelyet Kosztolányi Dezső vágott az ismeretlenség sűrűjében: „Jaj, mily sekély a mélység / és mily mély a sekélység / és mily tömör a hígság / és mily komor a vígság. / Tudjuk mi rég, mi könnyű, / mit mondanak nehéznek, / s mily nehéz a könnyű, mit a medvék lenéznek.” (*Esti Kornél éneke*). Ráadásul a medvék éppen Tandori totemállatai közé tartoznak (s csak külsőleg a súlyosabb fajtához). A *súlytalanság* állapota szokatlan a halandónak, különösen a Kárpát-medenceinek; e sorok mottójául mégis és csakazértis Adyt idéztem, nem nyugodva bele a közhely-berlini-falakba – a legkevesebb, hogy telegraffitizsem, mielőtt végleg leomlana az eszméletköltészet és a megváltásköltészet között. Máris közelebb kerülnek egymáshoz, sőt, átfedik egymást, ha így mondom: létköltészet és közügyköltészet. De az úgyszólván egyértelmű, hogy Tandorinál se Politika, se Szerelem. Habár Haza, az van; nem mint a kutyáé, aki őrzi, inkább mint a macskáé, aki nem szívesen hagyja el, nemcsak a szűkebb szülőföldjét, de még a négy fal közti teret sem. Ebben is milyen kosztolányias: ami baráti

mesterénél *Négy fal között*, az nála – mintegy horizontálisra váltva a vertikálisokat – *A mennyezet és a padló*. Tandori nagy kötetcímadó, s úgy találom, legtalálébb (összes kötetére!) a *Sár és vér és játék* (regény, 1983).

Egy pillanatra visszatérve a medvékre – most nem azért, mert azok is húségét fejezik ki gyerekkori otthonához – Illyés Gyuláné azt jegyezte föl megrendítő kései vallomásában, hogy József Attila azért nem tudta férfiként megigézni, mert őt mint fiatal nőt a medveszerű férfiak vonzották. Mi azonban más alapon vonzódnak a költőkhöz, és nem választjuk, hanem eleve szeretjük a medvéket, a súlyosságukért, a nagyságukért, csakúgy, mint a „kicsiket” és törekenyeket a madárcsontúságukért, ha történetesen olyanok. Tandori annyiban (is) rendhagyó, hogy ő a Kosztolányi-értelemben vett „könnyű”-ség kedvéért, mondhatni, gyermekileg szereti a medvéket, akárcsak a verebeket.

Visszatérve oda, ahol félbehagytam: hogy is lehetnék elégedett kritikusi vagy elemzői munkámmal, ha ennek az igenis pokoljáró költészetnek nemhogy a legbelső bugyrába, de még a második körébe is alig sikerült behatolnom. Mert pokoljárás az is, amikor „levelet küld” Kosztolányinak Tihanyból, harmincötezer éves csontok fölött afféle „örök dolgonkon” tűnődve, másként hamleti módon, mint első könyvében, de úgy, mintha az *Új évezred* felé Jékelyjéhez („hosszucsontu inkák”) is írná, a mélységből („de profundis”) feltörő szavakkal. Kérdés, hogy az első lépéseket jól tettem-e meg, s ez – vigyázat – nem túlzott szerénység. Ha ugyanis az első lépést csakugyan jól tesszük meg, akkor szükségképpen el kell jutnunk a másodikhoz és a többihez is. Megállni – azt nem, sohasem; nyugállományú kritikus nincsen, csak elhallgató. Most megint az első lépésekkel kezdem, mintha a folyó vizétől még nedves lábbal *először* lépnek *ugyanabba* a folyóba.

Költőnk (a mi költőnk? igen, bárkik is vagyunk *mi* egyenként, azaz *valójában?* nos, a magyar nyelv művészeiért lelkesedők!), egyszóval, költőnk azért ejti zavarba jó ideje a könnyen zavarba jövő olvasót, mert verseiben (hát még a prózájában!) sokkal több a redundáns elem, mint ahogy megszoktuk a költészetben, amely – joggal hihetjük – éppen ezek kiiktatására hivatott. S hogy mik is azok a redundáns nyelvi elemek? Az *Idegen szavak szótára* megmondja, de itt és most legyen elég annyi: az, ami a klasszikusok verseiből legtöbbször hiányzik, de ami a beszélt nyelvből nem. Tudjuk: első, hamletes kötetében Tandori annyira kiirtotta verseiből a redundáns elemeket, mint még senki, még a klasszikusok sem. Eljutott költői logikával egészen a csöndig, a *nullasoros versig*, az üres lapig. (Jól emlékszem-e fél évszázados „matek”-tanulmányainkból, hogy a nulla, a zéró irracionális szám, akárcsak a fektetett nyolcas, a végtelen? Úgy alig van fontosabb „szám” ezeknél Tandori költészetében, ahol egyébként minden fontos, a faforgács, a fűrészpor, a törek és a pelyva is.)

A hatvanas és hetvenes évek bőven vett fordulója a hallgatás ideje volt. Mintegy három-négy esztendő volt ez a „tartam”, hogy a Tandorihoz legközelebb álló filozófusok egyikét, Bergson idézzem, az egyik legfontosabbat a *Töredék Hamletnek* idején; később aztán jött Héراكleitosz (a filctollrajzokhoz is), majd Wittgenstein mint *A Filozófus*, akivel dacolni is lehet, beszélvén olyasmiről, bőven, amiről nem lehet beszélni – de hallgatni sem. A Lét és az Idő filozófiája (ami így, ugye, behozza Heideggeret is); nyelvfilozófia; játékköltészet – Kölcseyvel mondva: „egy-től egyig kiegészítő részei annak”, amit Tandori művel.

Az *Hommage*-ban említett „váltott lovai” közül a legfontosabbat az *Egy talált tárgy megtisztítása* első (terjedelemre kisebb) fele után nyergelte föl. Az elhallgatások költészeté és a tényleges „hallgatás” éveire elkövetkezett (úgy a második kötet második negyedével) a közlékenység korszaka, mely tart mindmostanában is. Nem a lényeg megkerüléséül, inkább annak meghódításául, négyzetcentiről négyzetcentire, vállalva, ha kellett, a nyelvi homoksivatagot, a jég- és hómezőt is. Kisebb mértékben, mint a prózában, de feltűnt a versekben is számos redundáns elem, még sokkal úgyabbul, mint amikor a színpadi hős

(már nem mint Hamlet, inkább mint egy mellékszereplő, mondjuk egy szuperintelligens Fortinbras – lehet, hogy nem is a legjobb példa) kiszól „félre”, a közönségnek, és olyasmit közöl, ami a darab szempontjából nem odavaló, a szereplőből mégis kikíváncsodik. Amit mond (sokat, sok mindent mond!), és amit beszél, tökéletesen szerves része lesz a darabnak, mert mindjárt a játékszabályt is megteremti hozzá: ebben a színjátékban pedig minden a „fő szöveggel” azonos mértékben fontos, ami a „félre” dramaturgiai utasításnak megfelelően (tehát írásbelileg) „elhangzik”. S nemcsak hogy egyformán fontos a félre-mondott szöveg a többivel. Ebben a darabban majd’ minden szó „félre” szól – itt minden nekünk szól, a közönségnek. Nincs külön narrátor, nincs is rá szükség, minden kijelentés önmaga – hogy mondják divatosan? –, önmaga *narrációja* (narratívája? kérdezem „játékrontó” kajánkodással), el- és kibeszélése. Ami pedig a „fontos” és „nem fontos” dolgokat illeti, ezeket felejtjük el. Itt minden egyformán és egyenlő fontossággal fejez ki egy létezőmódot, amit nevezhetünk akár a szöveg általi létezőmódnak is. Mögöttes tartalmat ne keress, jön az magától, amikor kell; csak várj türelemmel, és figyelj. Az írás mágia, ebben a formában is, ebben a formában csak igazán. Ami leíratik, az *létrejön* és megvalósul. Egzisztál. Ez is egyfajta egzisztencializmus, még ha kissé konyha is. Manapság mindannyian konyhaegzisztencialisták vagyunk, akik megszületünk, és tudatában vagyunk azzal, hogy. A többit (nem) tudjuk. Annyi azonban tudható, mert közvetlenül kiolvasható Tandori számos újabb írásából, hogy a kétezres évek elején afféle „egzisztencialista határszituációba” került egy nagy, vörös tűzoltóautónak köszönhetően (köszöni szépen), amely kis híján elütötte a Clark Ádám téren. Kényszeresen ír azóta, eleinte mint aktualitásról, aztán már egyre inkább mint a „végső kérdéseknek” az ő számára megadott alapmodelljéről, erről a nagyon személyes lenni-vagy-nem-lenniről. Nem pusztán a queneau-i játék kedvéért – bár költőnk is sokszor megírta azt az esetet, nem „stílusanulmányokként”, hanem a minél jobb megértés kedvéért. Meg hogy kiírja magából a rettenetet (hogy *azzal fel is oldja*, ahogy a „medvék” mondanák). Tudta-e az a böhöm nagy vörös autó – dehogyan tudta –, hogy ő is a *váltott ló* szerepét tölti be? S hogy ő is levált egy előző lovat? Szinte mint a közlekedéstörténeti múzeumban az első Benz-Mercédész az omnibuszt az előző századfordulón.

Érted van minden, Nagyérdemű, még akkor is, ha az időnként megjelenő (és kotnyeleségében egy pillanattal sem feszélyezett) narrátortól kapsz néhány fricskát, olyasmit, hogy mi közöd hozzá, ha egyszer mindenhez *van* és *nem lehet* közöd (divatosan írva: van/nem lehet mindenhez közöd), mert a világ paradox természetű. A szerzőnek van/sincsen hozzá némi/vajmi köze, már ami a „lényegét” illeti. Itt van például a korai versek közül a *Vízjel W. S.-nak*: „A kevesebb-mint-ugyanaz / holnyi helyet se kér egészen; / semelyikfelől oldalaz / maga s más egyenesszögében.” Szögről van szó, nem vitás, látjuk, ahogy a szögszárak „többől” távolodnak egymástól, majd egyszercsak egyenest alkotnak, mint a legyező szárai. Kell-e ennél látványosabb példa az önellentmondásra? A lényeg (ezúttal az egyenes szög volta) immár nem vallja meg magát, hallgat, viszonylagosságba és függőségbe burkolódik (vö. Einstein és Buddha), a szerző viszont beszél, te pedig próbáld követni. S amikor már nem ilyen angyalian-izonyú (Rilke; más fordítások szerint rettenetes) tömören ír, hanem látszólag a verebek felelőtlenségével, akkor kedvedre hüledezhetsz a „semmit”mondásokon, a „mellé”beszéléseken és a bumfordi ötleteken, amelyek hol emlékeztetnek saját, belső morfondírozásainkra a villamos-, az autóbusz- vagy a vonatkerék meg a saját halántékerünk kattogása-dobogása közben, hol nem. De amikor egy-egy mondat olvastán, a reveláció pillanatában megáll bennünk az út, már értjük, vagy érteni véljük, miért is volt mindez.

Tandori szövegkezelése – ahogy, azt hiszem, eddigi legjobb elemzője és méltatója, Voigt Vilmos hangsúlyozta előszóban idestova harminc évvel ezelőtt, sajnos nem idézhetem szó

szerint, korántsem vagyok memóriabajnok – a lehető legnagyobb fokú tudatosság jegyében folyik, és műveiben a latin betűk használata óta még sosem látott mértékben minden az írásbeliségen nyugszik. Négy-ötezer éves, vagy még nagyobb múltra visszatekintő technikán. (Azok az altamirai pálcikaemberek vajon nem olyanok-e, mint a kínai írásjelek?) Ami nem azt jelenti, hogy ezeket a szövegeket nem lehet elmondani, de azt igen, hogy leírva, illetve olvasva nagyfokú többletet adnak. Egy majdnem gyerekkori barátom mondogatta horogütését fitogtatva: „még a melléütésem is halálos”. Nos, Tandorinak még az írógépen előforduló *melléütései* is tudatosak lesznek, ha úgy dönt róluk: az automatikus írást és a spontánságot különlegesen nagyfokú tudatossággal kombinálja. Hagyja, hogy megtörténjen a szöveg, hagyja, hogy legyen úgy, ahogy jön, s aztán eltűnődik rajta, mert mégsem hagyhatja szó nélkül azt, ami megtörtént a papiroson. Annyi minden fennakad a nyelv ágbogán... Íme egy példa egy idei (2006-os) megjelenésű prózájából: „Félreértései, félrehallásai indíthatják el az írás útján. »Akela, mi megtesszük...« (...) Ő úgy értette, a figura, hogy »Ha kell ami megtesszük.« És nem értette ezt. De a Hamlet-már-érvényes verseinek (durván szólva) formálási módja innen (is) jöhet. Hát a helyesírási kérdések is izgatják a figurát. Miért, már ha jól tudja, »augusztus 20-án?« Miért nem »dikán?« Igen, mert »husza«, olyan nincs. E husza-vona (sic!) mégis jogos. Hiszen közmegegyezés csak, hogy a ponttalan (tessék, megint a pont) 20 miért huszadik? Főleg az 1-jén iszonyú. Az egyszerű gyereklelkű figura »október hatán«-nak olvasta 6-7 évesen ezt az időpontjelölést. Voltak tehát alapok a kizökkenő időhöz.”¹

Azt hiszem, a tudatosított és a műalkotás szekerébe fogott redundancia Tandori írói-költői stílusának egyik legfontosabb eleme. Így értem a redundanciát: nyelvi fölösleg, hulladék, információt nem hordozó „seprő” a mondatok alján, amely azonban mégis fontossá válik valamiképpen. Mint például a „nem azért mondom, de”, a „szükségképpen”, a „mindenesetre”, a „végeredményben”, a „voltaképpen” vagy a „végül is” – és még nagyon sok minden, olykor egész mondatok – elkerülhetlensége és viszonylagosságot érzető vagy éppen megengedő hangulata izgatja Tandorit. A hosszas közbevetések is olykor, amelyek a szem visszaugrására készítetik az olvasót az előzményekre: tessék csak jól követni minket, emerről jöttünk, s majd amarra haladunk tovább. Elkerülhetetlen a nem csupán idő- vagy képeshatározói értelemben vett, hanem amolyan késleltetésre való „ugyanakkor”, mely nemcsak egyidejűsít, hanem nyomatékosít is, fokozza a közlés határozottságát, kissé megcsavarintja a mondatot: afféle kötőanyag, időhabarcs, bevárás a mondatban, hogy a lomhábbak is tudjanak minket követni. Jó a határozatlanságot és enyhe csodálkozást jelző, felhúzott szemöldökű *hát* is, a kételkedést kifejező vagy tettető *hát, hát, nem is tudom*, amit a pedáns szerkesztő töröl, pedig ironikus töltése van. Az *úgy-mond* valóságos kis jellemtanulmány a színlelt tudakosságról, amelyben benne rejlik az idézőjel, Tandori egyik legkedvesebb írásjele, ami afféle „nem vállalom érte legalábbis a büntetőjogi felelősséget” szerepet tölt be sok esetben. A nyelv megannyi véletlene, véetlen vagy vétkes félreérthetősége, a morfémák szeszélyei, az azonos vagy rokon alakzatok önkénye – és ebből fakasztható (ha úgy tetszik, nevetésre fakasztó) játéklehetősége. Itt van mindjárt ez az előbbi *ha úgy tetszik* – nem véletlenül „nyomtam meg” –, ez is jócskán kétértelmű. Jelentheti azt, hogy ha úgy tetszik, ahogy egy szál harmatos tearózsa hízeleg a szemednek, és jelentheti azt is, a mi szívünket jobban melengetően (mert prózaian, és nem giccsesen), hogy *ha például úgy vesszük*. A kötőjel a költő legfontosabb metaforabűvölő eszköze – volt néhány év, hogy szinte tobzódott a mester a sokelemű kötőjeles szóösszevonásokban. Az értelemeltolódásoknak, a szemantikai csúsztatásoknak, a véletlenszerű gondolat-csomósodásoknak és átkötéseknek vagy áthurkolódásoknak is nagy mestere (nagymestere: ez még magasabb fokozat!) Tandori. Elődei persze vannak, követői is jócskán (Arany és Kosztolányi stb. egyfelől, Ferencz Győző és Kovács András Ferenc stb.

másfelől); de a nyelvben rejlő játéklehetőségek kiaknázásában ő a stílussteremtő: az utak hozzá vezetnek, és tőle futnak tovább, hogy kedves „szobrát”, a Nulladik Kilométerkőt (ezúttal nem -követ!) „idézzem” a Clarkról.

A nyelvi redundanciákból, az írásjelekből, a tipográfiából is költészetet csinálni – ez, hogy megint csatlakozzam Voigt Vilmoshoz, nem előzmények nélküli vállalkozás: a húszas évek avantgárdja már kihasználta a betűk rajzolatát, és vizuális élményt hozott a versbe, akárcsak a képversek (Apollinaire, Kassák stb.), hogy a képírással élő népek költészetére ki se térjek. Illetlenség is volna a kínai vagy a japán írás nem ismeretében, bár látom belőle, ami látható. Tandori azonban az írógép (vagy újabban a számítógép?) kínálta jeleket használja fel a minél sokoldalúbb közlésre, jócskán kibővítve a „nagy ábécé” betűit a különféle írásjelekkel, mert ezeket külön információhordozókként képes kezelni – a gondolatjelet vagy a pontot is. A pont pedig – ami az ő fogalmai szerint minden, csak nem kiterjedéstelen objektum – hol csinos, kétdimenziós krumpli, hol kör, hol kissé tojásdad folt, de sosem vesszőszerű². A pont az pont, nem mértani, hanem írásbeli és nyomdászati értelemben. Fantasztikus, ahogy a számítógépen egészen böhöm nagyságig felnagyítható a pont. Egy negyvennyolc pontos pont például ekkora: ● A geometriában „a pontnak nincs kiterjedése”, ahogy az iskolában tanítják. A tipográfiában van, sőt, ott a pont lényegéhez tartozik a kiterjedése, másképpen nem látszana, és nem tudná betölteni rendeltetését.

Tetszenek már pedzeni (pedzegetem-e már), hogy ennek mennyi köze lehet a részecsketudományhoz? Ha az írásjelek az irodalmi alkotás atomjai (persze, hogy azok), akkor elmondhatjuk, hogy Tandori az első, aki ezeket nálunk (talán e. e. cummingstól, talán más külföldiektől bátorítva vagy őket megelőzve) a poézis hajtóanyagául használja.

Nos, innen talán már el lehet indulni.

Legközelebb, ha Tandoriról írok, innét folytatom.

¹ Tandori Dezső: *Gergely-naptár fahangra*. Forrás, 2006. január, 25. old.

² U. o. Tandori bemutat egy filctollal írt, krumpiszerűen felnagyított pontot.